

Јанко РАМАЧ

ИСЕЉАВАЊЕ СРБА У ЈУЖНУ РУСИЈУ/УКРАЈИНУ
СРЕДИНОМ 18. ВЕКА И ДОСЕЉАВАЊЕ РУСИНА
ИЗ СЕВЕРОИСТОЧНЕ УГАРСКЕ У БАЧКУ – ДОДИРНЕ
ТАЧКЕ И РАЗЛИКЕ

О сеобама Срба у Јужну Русију/Украјину средином XVIII века и о досељавању Русина из североисточне Угарске у Јужну Угарску/Бачку постоји обимна литература. Ова два догађаја су се одигравала скоро истовремено и једним делом на истом простору тако да је постојала могућност да се конвоји пресељеника сретну на путу за своја нова одредишта. Ипак, досада у историографији ова два догађаја нису довођена у неку везу нити су разматрана тако да се бар у назнакама направи између њих нека копча која не мора претпостављати директне везе и контакте, већ само извесне додирне тачке и аналогije. Сагледавање ова два догађаја и узимање у обзир неких нових чињеница и полазних тачака можда ће дати елементе за ново читање постојећих извора, а свако ново читање извора побуђује ново размишљање о многим детаљима или процесима.

Сматрам да има оправдања и смисла за покушај да се ова два догађаја нађу у једном историјском разматрању, јер:

- обе сеобе, Срба из Угарске у Јужну Русију/Украјину и Русина из североисточне Угарске у Бачку, одвијале су се истовремено, на једном повезаном простору, тако да је постојала могућност да се укрсте конвоји пресељеника;
- пресељавали су се припадници два словенска народа који су били у мањинском положају у оквиру Хабзбуршке монархије/Угарске;
- Срби су се кретали на исток пратећи звезду која их је водила у простор среће (приближавајући се простору своје старе прапостојбине) и дубоко верујући да је то велика и једноверна Русија; Русини су се, тражећи свој простор среће, све више удаљавали од своје колевке, несвесни да тако полако губе део свог бића;
- Срби православне вере, као Јужни Словени, видели су у Царској Русији (међу Источним Словенима) заштитника православља и словенства; Русини гркокатолици, по свом пореклу Источни Словени, разапети између црквеног и идеолошког Истока и Запада, и кад су тежили да постану Запад, историја их је опомињала да су им душа и корени на Истоку;
- Без обзира што су Русини били гркокатолици, а Срби православне вере, током XVIII века и једни и други су добрим делом користили исте богослужбене и друге црквене и верске књиге штампане у ћирилским штампаријама на територији Галиције, Украјине и Русије;

– од досељавања Русина у Бачку, касније и у Срем и Славонију, њихов живот је многим нитима везан за Србе све до данашњих дана.

Већ познатим и коришћеним изворима који говоре о пресељавању Русина из североисточне Угарске у Бачку могу се прикључити и *Мемоари* Симеона Пишчевића. Истина, Пишчевић не говори директно о пресељавању Русина, али успут даје веома интересантне податке и описе значајне углавном за боље разумевање економских прилика у којима су живели Русини у старом крају.

У IX и X поглављу својих *Мемоара* Симеон Пишчевић, описујући свој пут из Аустрије кроз Мађарску за Русију у пролеће 1758. године, говори и о путовању кроз крајеве у којима живе Русини у Угарској, односно Украјинци у Галицији. Најтежи део његовог пута био је управо онај кроз Карпате:

Имали смо да се пењемо преко брда, па онда да се спуштамо у провалије и настављамо кроз шуме и кланце. Тако смо најзад ушли у брда и стене, у којима је, додуше, било и насеља, чак село од села није било ни много далеко, али то је све била толика сиротиња да нисам могао добити ни хлеба за људе, ни хране за коње. А понегде где смо коначили уопште ничега није било. Узрок су биле те велике кише. Вода је однела не само сено него и жито с њива и измешала га с блатом. Ништа није остало недирнуто. Тамо људи и кад су родне године тешко живе и једва хлеба имају, а сада баш ничега није било – тек понеки што су имали нешто млека и сира.¹

Пишчевић је у неколико реченица дао изванредан опис економских прилика Русина у Угарској средином XVIII века, због којих се велики део становништва одлучивао на пресељавање у крајеве који су обећавали бољи живот. Изузетно тешке економске прилике биле су главни разлог за почетак прво појединачног а после и организованог пресељавања Русина из шире територије североисточне Угарске у Бачку.

Као припадник православне вере, Симеон Пишчевић је добро познавао и верску и политичку позадину притиска црквених и политичких власти у Хабзбуршкој монархији на Србе да приме унију. Међутим, у његовом односу према Русинима гркокатолицима нема верско-идеолошких предрасуда. Пре би се могло рећи да сусрет с њима доживљава као искрен и пун међусобног уважавања и разумевања.

После несретног догађаја – страшне провале облака у којој му је погинула супруга и син и у којој је претрпео и велику материјалну штету, Пишчевић по други пут долази у кућу русинског гркокатоличког свештеника:

Ушли смо у двориште нашег бившег домаћина. Он је био унијатски поп (онај исти код ког сам јуче узео сламу за коње). Кад је тај добри човек видео у каквом сам стању, подигао је руке, сав ужаснут, и викнуо: «О, боже, ви мора да сте неку несрећу на путу доживели. Ја му одговорим да је заиста тако.²

¹ Пишчевић, С. *Мемоари*, Нови Сад–Београд, 1972, стр. 369.

² Исто, стр. 381–382.

После топлог пријема у кући гркокатоличког свештеника и пружене помоћи Пишчевић се за тренутак нашао пред дилемом: шта радити са покојнима? Да ли да их сахрани унијатски свештеник? У разговору са свештеником и његовом понудом Пишчевић се сложио да се овај побрине за сахрану:

Пристао сам. Хришћанство је, мислио сам, свуда исто. Између унијатске и источне цркве (православне – прим. Ј. Р.) разлике скоро и нема, а више доликује да се тела предаду земљи по хришћанском обичају него да се просто, без обреда, закопају у земљу. Зато сам рекао свештенику нека уради тако, нека их у моје име позове и замоли да поведу са собом још неколико свештеника – да се сахрана изврши по хришћанском закону. Још сам га замолио да се побрине за воштане свеће, за мајсторе који ће направити сандук, за једну јаловицу и живину за даћу и друго што тражи обичај.³

Када су пронађена тела умрлих у страшној провали облака све је припремљено за сахрану и тела покојних су однета у цркву:

Сутрадан је одслужена служба на словенском језику као што унијати, слично источној цркви, служе. Служио је протопоп са другим свештеницима и ђаконом. После службе почело је опело, у коме је архиђакон чинодејствовао. После опела он је одржао и проповед и онда су по хришћанском обичају тела моје жене и мог сина у једном сандуку и с једним поклопцем положили иза цркве у земљу.

(...) Платио сам свим свештеницима за опело. Сви су били задовољни, али архиђакон није ништа узео, иако сам га молио да узме. Рекао је само да ће примити као знак захвалности ако му из Кијева по каквој прилици пошаљем у његово село неколико књига на нашем словенском језику. Ту маленкост коју сам му тада обаћао касније сам и испунио.⁴

На крају после описа својих трагичних породичних догађаја, када је изгубио супругу и сина, и после указане помоћи гркокатоличких свештеника, Пишчевић констатује:

Треба знати да у тим планинама у Мађарској, Карпатима, изнад пољске границе не живи ниједан други народ, осим Словена. Матерњи језик им је словенски, а по вери припадају грчком обреду, само што су из давнина преведени на унију. Њихови свештеници служе службу божју по грчком обреду на словенском језику. Разлика је само у томе што за старешину цркве признају римског папу.⁵

Од Велике сеобе у Угарску крајем XVII века Срби су свој политички, национални и црквено-верски живот у Аустријској царевини заснивали на привилегијама које су добили од аустријских царева. На основу тих привилегија они су били директно под царском влашћу, изузети испод власти угарских жупанија и аристократије.

Срби су у почетку захтевали да имају свог световног поглавара, што Бечки није хтео да прихвати. На крају је партијарх као духовни поглавар стекао ауторитет и улогу верског и националног вође.

Срби су, као војници и чувари јужних граница Монархије, имали свој офици-

³ Исто, стр. 382.

⁴ Исто, стр. 385.

⁵ Исто, стр. 387.

цирски кадар који је временом стицао све већу улогу у њиховом политичком и националном животу. Из редова официра, богатих трговаца, занатлија и интелегенције ће се касније формирати грађанство које ће имати одлучујући улогу у политичком и културном животу Срба у Угарској. До краја XVIII века створени су услови за организовани културни, национални и политички живот Срба у Угарској. Средином XVIII века, када је међу граничарима расформиране Потиске и Поморишке границе отпочео покрет за пресељавање у Русију, Срби у Угарској су већ имали развијену политичку и националну свест.

Русини су живели у североисточним угарским жупанијама, делом у компактним насељима, делом мање или више измешани са Словацима, Мађарима и Румунима. Претежно су се бавили земљорадњом и највећим делом су као кметови живели на приватним феудалним имањима. Велики део русинског становништва је имао право слободног пресељавања, које су углавном стекли као колонисти који су долазили с друге стране Карпата. Иако нису имали своју класу велепоседника и аристократије, нити властити слој имућних трговаца, занатлија и грађанства, Русини су ипак имали снажан кохезиони фактор који их је обједињавао. Ту улогу је играла црква, у почетку православна, а од средине XVII века, односно од прихватања тзв. ужгородске уније, гркокатоличка. Ипак, мукачевски гркокатолички епископ није имао ни изблиза онај ауторитет и улогу верског и националног вође коју је код Срба имао патријарх, касније митрополит са седиштем у Карловцима.

Средином XVIII века, када је почело пресељавања Русина у Јужну Угарску, њихова политичка и национална свест била је слабо развијена. У новом крају црквено-верски и политички фактори су допринели да се код русинских колониста у Бачкој и Срему постепено формира изванредан степен националне свести која је носила снажан печат верске припадности.

Повод за масовно пресељавање Срба из Угарске у Русију било је укидање Потиске и Поморишке војне границе. Највећи део граничара, официра и обичних војника одлучно устаје против губљења свог граничарског статуса и преласка под цивилну власт. Узроци снажног незадовољства и покрета за пресељавање су много дубљи и леже у константном сукобу граничара са угарским феудалним и жупанијским властима, у строгом војничком режиму у граници и непрекидном притиску католичке цркве у настојању да православне Србе преведе на унију.

Иако су Срби у Монархији имали на основу привилегија гарантовану верску слободу и право на црквену организацију, ипак су били под непрекидним притиском католичке цркве која је настојала да их преведе на унију. У таквим околностима они су у православној Русији видели заштитника који може да им помогне да заштите своју веру и да сачувају свој национални идентитет. Из Русије је увек стизала морална, али и друга помоћ и заштита. Најнеопходније богослужбене књиге и друге црквене књиге и утвари најчешће су набављали из Галиције, Украјине и Русије. Значајну улогу у верском и црквеном животу Срба у Угарској имали су многобројни манастири. Многи манастири су имали школе и били су не само просветни центри већ и значајна жаришта писмености и културе. Од средине XVIII века по селима се оснивају конфесионалне школе, а у значајнијим центрима и прве средње школе.

Русински кметови с правом слободног пресељавања интензивно су користили то право и непрекидно су тражили могућност за пресељавање на имања где су могли добити неколико слободних година или где су могли да се настане под повољнијим условима. Ипак, сва та пресељавања и мењања господара нису их ослобађала статуса кметова.

Русини у Угарској средином XVIII века прихватају унију. Њихов религијско-црквени центар у Угарској била је Мукачевска епархија, која је све до почетка 70-их година XVIII века била под јурисдикцијом католичке бискупије у Јегри. Богослужбене и друге црквене књиге и утвари најчешће су набављане на другој страни Карпата, у Галицији, Украјини, па и у Русији. Значи, у XVIII веку православни Срби и Русини гркокатолици у Угарској углавном су све црквене и верске књиге набављали из истих штампарских центара.

Патријарх Арсеније III Чарнојевић је настојао да своју јурисдикцију прошири на све вернике и црквене организације грчког обреда, па тако и на Русине у Угарској. Ипак, Русини су већ највећим делом били гркокатолици и само мањи број православних Русина у Марамарошу долази под утицај Карловачке митрополије.

Однос власти према сеобама Срба и Русина

У страху да на територији укинуте Потиске и Поморишке војне границе незадовољство српских граничара не прерасте у озбиљну побуну, власти у Бечу су упочетку толерисале исељавање у Русију појединих српских официра с мањим бројем војника, сматрајући да ће се на тај начин ослободити најрадикалнијих елемената и да ће то допринети смиривању незадовољства у граници. Касније, када је пресељавање добијало све веће размере и када се ширило и на територије других граница, власти у Монархији одлучније устају против пресељавања граничара. Ипак, требало је направити разуман баланс и зауставити исељавање, а да то не поквари добре односе и веома потребан савез с Русијом.

Од почетних припрема за исељавање српских граничара у Русију српски официри су били у сталном контакту с руским посланством у Бечу, а преко њега и са највишим државним и војним властима у Руској царевини.

Заустављање пресељавања граничара из Монархије у Русију имало је негативне последице за јачање културно-просветног, црквено-верског и национално-политичког живота српских исељеника у Новој Србији и Славеносербији. Још нису успели да формирају своје културно-просветне, црквено-верске и националне институције, а већ су премештањем појединих граничарских јединица, касније и укидањем Нове Србије и Славеносербије, шансе да се то оствари сведене на минимум. И тако, мада су упочетку њихов број и концентрација на територији на којој су били настањени пружали реалне шансе да се организују и на пољу културно-просветног и црквено-верског и националног живота, то, нажалост, није било остварено. Даљи историјски ток је показао да без тих облика националног живота није могуће створити ефикасне механизме у одбрани од природне асимилације која је за државне и војне власти била пожељна.

Од почетних примпрема за исељавање српских граничара у Русију српски

официри су били у сталном контакту с руским посланством у Бечу, а преко њега и са највишим државним и војним властима у Руској царевини. Српски граничари су кретали на дугачак пут имајући обећања од највиших власти Руске царевине и значајну материјалну и другу подршку и помоћ. Од доласка на одредиште у Русији српски официри су били у сталној вези са највишим војним и државним властима царевине. За привредни развој и војничко опремање Нове Србији и Славеносербије потрошене су огромне суме новца све с циљем да ове војне области постану снажан војни фактор у одбрани јужних граница Русије.

Организовано пресељавање Русина из североисточних области Угарске у Бачку почело је на иницијативу русинских слободњака који су у Бачкој ступили у контакт са коморским властима и издејствовали од њих контракт о насељавању Русина гркокатолика у Крстур (1751) и Куцуру (1763). Русински колонисти су се досељавали на коморска имања под истим условима као и остали колонисти (само Немци су досељавани под повољнијим условима). Нема података о томе да су русински колонисти који су се досељавали у Бачку успут или на новим одредиштима наилазили на неке сметње од стране староседелаца. Извори показују да су неки од њих прве физичке контакте са Србима искористили да посете њихове цркве или да затраже верске услуге православних свештеника.

У новој средини Русини су основали своје гркокатоличке парохије и извесно време су одржавали тесне контакте са Мукачевском епархијом. Одмах по оснивању парохија у русинским насељима су основане и школе које су радиле на русинском језику и увек су, мање или више, биле у вези са образовним токовима Русина у Угарској и Галицији. Културно-просветни и црквено-верски живот Русина у Јужној Угарској увек је повезан разним нитима са припадницима свог народа у североисточној Угарској или у Галицији и то је значајно допринишло да њихова асимилација буде сведена на минимум.

Срби у Русији нису добили никакве привилегије као верска и национална заједница. Иако су у Хабзбуршкој монархији стекли значајно искуство у одбрани своје вере односно црквене организације и властитог националног бића, у новој средини нису уложили озбиљније напоре да створе властиту црквену организацију. Можда су сматрали да у православној средини нема опасности за веру, а нису схватили да вера и црквена организација као институција имају различито значење и улоге.

У критичном периоду, током првих десет година живота у новој средини, српски граничари нису основали властиту црквену организацију и властите школе и тако су остали без оних проверених механизма који су гарантовали чување верског и националног идентитета Срба у Хабзбуршкој монархији. Добрим делом кривицу за то носе српски официри, нарочито генерал Хорват, који је више бригнуо о личном богаћењу и војничкој каријери, а мање о будућности и чувању националног идентитета сународника које је довео у туђину.

Престанак прилива нових снага, губљење веза са црквеним и другим институцијама у Хабзбуршкој монархији и непостојање властите црквене организације и властитих школа значајно је утицало на препуштање тихом али релативно брзом деловању закона асимилације. Реформа Нове Србије и Славеносербије и расеља-

вање појединих српских пукова по разним границама у Русији коначно ће створити услове у којима српски граничари више неће смоћи снаге да се консолидују и организују као национална заједница.

Русини су се досељавали у Бачку без неке материјалне подршке. У новом одредишту добијали су неколико година олакшица у порезима и другим давањима комори и жупанији, исто као и остали досељеници који су насељавани на коморска имања. Русини су у новим насељима оснивали своје парохије и властите школе под црквеним патронатом. У почетку су имали доста чврсте везе са Мукачевском епархијом која је задржала над њима неку врсту обредне јурисдикције и поред чињенице да су у правном смислу дошли под јурисдикцију католичке Калочке архиепископије. Управа Калочке архиепископије, настојећи да не дозволи прелазак Русина на православну веру, нехотице је подстицала код њих формирање свести о верској и националној посебности. Тако је верски и национално недовољно издиференцирана маса русинских досељеника у релативно кратком времену формирала своју верску и националну свест и створила релативно поуздане механизме за очување властитог верског и националног идентитета. Ти механизми су били: властита црквена организација, конфесионалне школе на матерњем језику, црквене и просветне везе са старим крајем (из Мукачевске епархије долазили први свештеници и први учитељи, тамо су набављане најпотребније црквене и школске књиге) и релативна затвореност за спољне утицаје. Ти механизми су били ефикасни у чувању националног идентитета Русина све до краја XIX века.

Према неким подацима 50-их година XVIII века у Русију, у Нову Србију и Славеносрбију, доселило се око 10.000 Срба. Статистике указују да су мање од половине досељених граничара чинили Срби из Угарске, а остали су били Власи, Бугари, Бошњаци, Македонци, Арнаути, Грци, крштени Турци итд. Анализом њихових имена и презимена може се уочити да су етнимима Власи, Бошњаци, Македонци само регионални називи за Србе који су долазили из разних области Балкана под турском влашћу. Ипак, та «етничка» и регионална шароликост становништва у Новој Србији и Славеносрбији била је додатна потешкоћа да се Срби у тим војним насеобинама боље национално организују и да се формира снажнија национална свест. Наравно, високим државним и војним руским властима било је у интересу да се њихови поданици што пре утопе у масу која не познаје разлике, верске, националне ни културне, и зато су деловале у том правцу.

У другој половини XVIII века из североисточне Угарске у Бачку се преселило око 2.000-2.500 Русина. Живот је показао да је тај број (уз два нова мања таласа досељавања средином и крајем XIX века) био довољан да се ова популација одржи, сачува свој национални идентитет и да се развија у привредном и укупном друштвеном погледу.

Намера ми је да овим тезама скренем пажњу на неке чињенице који можда нису у довољној мери узимане у обзир приликом изучавања феномена пресељавања Срба у Јужну Русију/Украјину и Русина из североисточне Угарске у Бачку, а чини ми се, могу допринети да будућа истраживања добију и нове димензије.

РЕЗИМЕ / SUMMARY

Овај рад има за циљ да, указујући на неке чињенице у вези са сеобом Срба у Русију средином XVIII века, и пресељавањем Русина из североисточне Угарске у јужну Угарску (Бачку) - покаже да се ти историјски догађаји и процеси могу дубље и свестраније изучити уколико се упоредо разматрају, иако између њих није постојала директна веза.

Упоредно разматрање чињеница које су значајне за један или други догађај доприноси дубљем и бољем разумевању многих појединости које су само наизглед мање важне. Једна од њих је потреба прецизнијег коришћења појмова «вера» и «црквена организација», јер непрецизно коришћење тих појмова у историографији ствара непотребне мистификације и често доводи до заблуда. Упоређивањем основних узрока и токова пресељавања и анализом модела организовања националног живота и стварања механизма за очување националног идентитета Срба у Русији и Русина у јужној Угарској, пружа се реалнија историјска слика те две дијаспоре.

*

The aim of this paper is to show that by pointing out certain facts related to the migration of the Serbs to Russia in the 18th century and to the migration of the Ruthenians from north-east Hungary to the southern part of Hungary (Backa), these historic events and processes may be studied more thoroughly if they are considered parallel to each other, though there was no immediate link between them.

Parallel consideration of facts significant for both events contributes to deeper and better understanding of many details that seem to be less important. One of them is the need for more accurate use of notions like "religion", "church organization", because imprecise use of these notions in historiography creates unnecessary mystifications and often leads to misunderstandings. By comparing the basic causes and courses of migration and analyzing organization models of national life and creating mechanisms for the preservation of the national identity of the Serbs in Russia and the Ruthenians in Hungary, a more real historic picture of these two diasporas will be obtained.